

HORVÁTH SÁNDOR**Kollektív erőszak és városi térhasználat
1956-ban: forradalmi terek elbeszélése¹**

„Aztán ki lehetett menni az utcára, és ott mindenki valami eufórikus hangulatban volt. Teljesen idegen emberek borultak egymás nyakába, ölelkeztek össze. Borzasztó nagy boldogságot éreztem, hogy valami olyasmi történt, aminek most mindenki örül. Minthogyha karácsony lenne” – emlékezett vissza 1956. október végére egy akkor még csak 6 éves kislány.² Utcái eufória, karácsonyinak vagy szilveszterinek minősített hangulat: igen gyakori képek az ezekre a napokra való visszaemlékezések között. Idegen emberek egymás nyakába borulnak, közösen éneklük a Himnuszt vagy éppen boldogan jelszavakat skandálnak. Hétköznap, mondjuk egy nappal korábban, 1956. október 22-én ezek az emberek fásultan vagy egykedvűen mentek el egymás mellett az utcán, idegesen tülekedtek a villamosra várók tömegében. Visszatérő motívuma az 1956-os utcáról szóló ábrázolásoknak, hogy ez a fásultság 1956. október 23-án egyik pillanatról a másikra megváltozott.

A közterek a visszaemlékezésekben, a naplókban és a korszakról szóló feldolgozásokban új funkciókat kaptak a tömeg jelenléte által. Ennek az ábrázolásnak az elsődleges oka az volt, hogy az 1956-os forradalomról szóló beszámolók az élményalapú kollektív emlékezet működtetésének azon válfajába tartoztak, amelyek emlékező közösségeket szültek. Más kontextusban: az 1956-os forradalomról szóló ábrázolások olyan jelent is megalapozó történeteket, mítoszokat teremtettek, amelyek elbeszélésmódja elsősorban az emlékező közösségek igényeit szolgálták.³

¹ A tanulmány a Bolyai-ösztöndíj támogatásával, az OTKA T 49595. számú kutatása keretében készült.

² Kállay Patrícia visszaemlékezése. In: KÓRÖSI Zsuzsanna–MOLNÁR Adrienne: *Titokkal a lelkemben éltem*. 1956-os Intézet, Budapest, 2000. 32.

³ Jan Assmann a jelent, egyúttal a kulturális emlékezetet megalapozó történeteket nevezi mítoszoknak, amit gyakran szembeállítanak a történelem fogalmával. „Az a múlt, amely megalapozó történeté szilárdult

Ebben a folyamatban – mivel a téralkotás fontos narratív cselekvés – meghatározó szerepe volt annak, hogy milyen társadalmi terek ábrázolásával és milyen színpadias jelenetek fókuszba helyezésével adták meg az emlékező közösségek az 1956-ról szóló történetek keretét. A következőkben az 1956-os forradalom elbeszéltereinek és az azokban mozgó, városi tereket használó, többnyire erőszakos cselekményeket észlelő elbeszélők beszámolóinak elemzésével e narratív cselekvés néhány fontos jellemvonását igyekszem érzékeltetni.

Szakralizált városi terek és a szolidaritás narratívái

Louis Wirth és Georg Simmel óta meghatározó eleme a városkutatóknak az emberek közötti városi kapcsolatok módjainak és az azokat meghatározó erőknak a vizsgálata. Wirth tézise szerint a modern városi ember anonimitásban él, kapcsolatai egyre felületesebbé válnak és atomizálódnak.⁴ Azóta többen cáfolták Wirth tézisé,⁵ mégis vissza-visszatérő motívuma a városok ábrázolásának a blazirt, fásult, mindenből kiábrándult egyén. A forradalom ábrázolásainak egyik alapvető funkciója az emberek közötti szolidaritás megjelenésének hangsúlyozása, az olyan történetek iránti igény kielégítése, amelyek egymásért összefogó közösségekről szólnak, ami az egységesen fellépő nemzet mítoszáat is táplálta. 1956. október 23-a ábrázolásai ezeknek az igényeknek a kielégítését is szolgálták és szolgálják, már az első beszámolók megszületése óta. Emiatt a térhasználat módjának megváltozása is a forradalmi elbeszélésmodot követő történetek kulcsfontosságú elemévé vált.

Az 1956-os tömegakciókat, az emberek városi térhasználatát elsőként a megtorlás során a nyomozók, majd a perek alatt az ügyészek és bírók kezdték el lineáris, egymásból következő cselekmények halmazaként ábrázolni. Ezt követték az ellenforradalmi elbeszélésmod kiteljesítésére

---

és bensővé lett, attól függetlenül mítosz, hogy koholt-e vagy tényszerű. [...] A mítosz olyan történet, [...] amely [...] normatív igényeket is támaszt és alakító erővel bír.” A mítoszok teremtésének folyamata ebben az esetben az egyéni vagy kollektív emlékek alaptörténetekre lefordítása, ami nem az eseményekké konstruált múltbeli történések realitását kérdőjelezi meg. Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Budapest, 1999. 76–78. Ennek a mítoszfelfogásnak 1956 emlékezetére történő adaptálását lásd GYÁNI Gábor: *Az 56-mítosz, az emlékezet tere. Élet és Irodalom*, 2005/4.

⁴ Louis WIRTH: Az urbanizmus mint életmód. [1938] In: SZELÉNYI Iván (szerk.): *Városzociológia*. KJK, Budapest, 1973. 41–63.; Georg SIMMEL: A nagyváros és a szellemi élet. [1903] Uo. 251–266.

⁵ Erről bővebben lásd uo. 30–32.

megírt „Fehér könyvek”⁶ és az ugyanezek narratíváját követő, korabeli hivatalos ideológiának megfelelni kívánó munkák. Elbeszélés módjukban ezek nem sokban különböztek egymástól: elsődleges funkciójuk az volt, hogy fontosnak vélt események középpontba helyezésével az 1956. október–novemberi történetekből normatív alapú ellenforradalom-történetet teremtsenek.

A rendőrök, a bírók és a történetírók előszeretettel ábrázolják a múltat átlátható, lineáris történetek halmazaként. A koherens történet szerkesztése során gyakran emelnek ki egyes részleteket, ezáltal teremtve a történetekből eseményeket. A felvonulásokra (és a városi tömegmegmozdulásokra) vonatkozó források azonban – a büntetőeljárások során tett vallomások vagy a későbbi visszaemlékezések – nem teszik lehetővé, hogy az egymásnak ellentmondó emlékek alapján adekvát módon ábrázoljunk egy több tucat vagy több ezer embert megmozgató eseményt. A jelenlétük mindegyikének különböző a nézőpontja. Más elvárásoknak igyekeznek megfelelni akkor, amikor egy év múlva a bíróságon, tíz év múlva az emigrációban vagy negyven év múlva egy életinterjú során kerülnek abba a szituációba, hogy 1956-os emlékeiket egységes egészként tálalják, vagyis emlékezzenek. Ráadásul – mint említettem – a történetek többnyire általában válnak eseménnyé, hogy egy büntetőeljárás, egy visszaemlékezés vagy a történeti ábrázolás során egységes narratívát próbálnak belőlük létrehozni. 1956 ábrázolásaira nagymértékben hatottak a totalitárius narratívából kölcsönzött elemek, ami nem pusztán a téma- vagy szereplőválasztásban, hanem az 1956-ban megjelenő városi terek, „a forradalmi idő” és a kollektív erőszak körébe sorolható események megjelenítésében is tetten érhető. Ebből a szempontból a vizsgálat tárgya nem az, hogyan használták a teret vagy mi váltotta ki az erőszakos akciókat a városi utcákon 1956-ban, hanem az: milyen toposzok és sémák érhetőek tetten az 1956-os városi térhasználat vagy erőszak elbeszéléseiben és ezek az elbeszélésvariációk milyen funkciókat kívántak kielégíteni.

Az utcán történtek forradalmi elbeszélés módja már az 1956 utáni emigránsfüzeteknél megjelent, de az olyan nagyobb hatású munkákban öltötte fel az egységes elbeszélés köntösét, mint például Bill Lomax 1976-ban megjelent 1956-ról szóló könyve.⁷ Ennek egyik fontos funkciója volt,

⁶ Például: *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*. Minisztertanács. Tájékoztatói Hivatal, Budapest, 1957; *Nagy Imre és bűntársai ellenforradalmi összeesküvése*. Budapest, 1958; *Ellenforradalmi események a gyulai járásban*. Gyula, 1958; *Ellenforradalmi események Tolna megyében*. Budapest, 1957; *Az ellenforradalom Baranyában*. Pécs, 1957.

⁷ Magyarul: Bill LOMAX: *Magyarország 1956*. Aura Kiadó, Budapest, 1989.

hogyan az emigránsok által használt – többnyire kommunistaellenes – elbeszélésmód ellentételezéseként, az angol baloldali értelmiségiek igényeinek is megfelelően, az 1956-os forradalmat baloldali forradalomként ábrázolja. Ehhez minden, egy baloldali forradalom ábrázolásához szükséges klisé felhasznált, illetve emiatt a tömegmozgalmakat és a társadalmi elégedetlenséget elbeszélése középpontjába helyezte. Ebben az ábrázolásmódban az utca is központi helyet kapott, hiszen az elégedetlen társadalmat az utca „arctalan” szereplői képviselik. A tüntetések, az erőszakos megmozdulások és a politikai manifesztumok visszavezetése a társadalom elégedetlenségére a francia forradalom 19. századi ábrázolásai óta visszatérő toposzai a forradalomábrázolásoknak, miközben az ellenállásra, az erőszakra és az erőre fókuszálás nem pusztán a forradalommitoszok sajátja.

Az identitásteremtő mítoszokban központi szerep jut az ellenállás és az erő meghatározásának. Paul Ricoeur *Metafora és történetmondás* című tanulmányában ilyenek írja le azokat a történeteket, amelyek erkölcsi jellegű érzelmeket váltanak ki és ezzel megalapozzák a közösség tagjainak azonosságtudatát. Ezekben a megemlékezés, a felháborodás, a siránkozás, a kegyelet, a büszkeség, a könyörület és a bűnbocsánat aktusai bukkannak fel.⁸ Az 1956 kapcsán születő elbeszélések is gyakran élnek az ilyen és ehhez hasonló érzelmi hatásokat is kiváltó eszközökkel. Ricoeur szerint a történész igyekszik ezektől távol maradni, mégis, a közelmúlt elbeszélésekor ki van szolgáltatva az érzelmi befolyásolt-ságnak, mivel a társadalom ezt várja el tőle. 1956 – nem ritkán történészek által is táplált – színpadias üdvtörténetei emiatt elsősorban azt a funkciót szolgálják, hogy kielégítsék az identitásteremtő mítoszok megteremtéséhez szükséges feltételeket. Ricoeur hívja fel a figyelmet ugyanakkor arra, hogy az erkölcsi állásfoglalásra, egyúttal emlékezésre való felszólítás nem pusztán a történettudományt teremtette meg, hanem a nemzeti identifikációs aktusokat is.⁹ Emiatt a megemlékezések narratívája nagy hatással van az egyszerű visszaemlékezésként használt – ugyanakkor hasonló funkcióval rendelkező – szövegekre is.

1956 esetében gyakori, hogy a munkások elégedetlenségét helyezik a szerzők a középpontba, többnyire egy-egy apró forrásrészlettel vagy később, az emigrációban vagy 1989 után született visszaemlékezésből kiragadott részlettel ábrázolva azt. A teleologikus forradalomszemlélet

⁸ Paul RICOEUR: *Metafora és történetmondás*. In: Uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 161–411.

⁹ Uő.

ábrázolásai azt a funkciót is betölthetik, hogy 1956-ot elhelyezzék a nemzeti emlékezeti térben.¹⁰ Ez könnyebben megtehető, ha az elbeszélők azok narratíváit követik, hisz a történetek befogadói-használói (jobbára a közoktatás és politikai megemlékezések) a már meglévő sémákra épülő elbeszéléseket részesítik előnyben.

A társadalmi elégedetlenség ábrázolásának gyakori toposzai közé tartozik a munkások és az utca népe elégedetlenségének, ellenállásának megjelenítése: „...számtalan olyan fiatalember volt a harcosok között, akik semmit sem tudtak vagy éppen csak hallottak a Petőfi Körről, Gomulka nevét nem is ismerték s arra a kérdésre, hogy miért mentek a halálba, ilyesmiket feleltek: »Hát érdemes élni havi 600 forint fizetésért?«.”¹¹ Ez az alfejezetet lezáró mondat hangsúlyos helyen, az *Október 23 éjszakája* címet viselő alfejezet előtt szerepel, amivel azt is jelzi az olvasó számára, hogy az erőszakos cselekedeteket a társadalom mélyén bujkáló indulat váltotta ki.

Hasonló narrációt használ az egyik meghatározó, 1956-hoz és az 1950-es évekhez társadalomtörténeti nézőpontból is közelítő munka szerzője. A könyvben *A forradalom napjai* című fejezetet a következő mondatok előzik meg: „A Zgyerka-féle csákányos bányászok viszont – e jelentés szerint – már nemigen akartak a reakciónak menni: »Ha egy kiló szalonna árát – hangzott a véleményük – nem lehet egy nap a bányában megkeresni, akkor nem érdemes dolgozni.« A béketerv dicsőségére még a békekölcsönjegyzést is visszautasították, mondván, »csak azt adom, amit kaptam, nélkülözést és nyomort.«”¹² A részlet annál is érdekesebb, mivel a hangulatjelentések elvárásainak megfelelően szerkesztett, párthasználatra szánt *Tájékoztató*ból idézve felel meg annak az elvárásnak, miszerint az 1956-hoz vezető út egyik fontos állomása volt – az embereket panaszaikról kérdező pártfunkcionáriusoknak szánt tájékoztatókban szereplő – elégedetlenség is. Mindkét szöveg fontos funkciója, hogy megfeleljen annak a nyugat-európai baloldali, Magyarorszá-

¹⁰ Példának okáért párhuzamba állítsák 1848-cal. Az emlékezeti helyek fogalmáról lásd Pierre NORA: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 1999/3. 142–158.

¹¹ BILL LOMAX: i. m. 127.

¹² VARGA László: *Az elhagyott tömeg. Tanulmányok 1950–1956-ról*. Cserépfalvi–Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1994. 84. Ugyanennek az ábrázolásnak a vándormotívuma jelenik meg, amikor az utcai fegyveresek politikai motivációit fogalmazza meg egy Gimes Miklóshoz kötött történet: „Fölmentem tegnap a Szabad Nép-székház tetejére, kíváncsi voltam: vannak-e még ott fegyveresek. Voltak. Egy géppuska-állásban üldögélt két fickó. – Ez a szakállas mit akar itt? – kérdezte az egyik. – Ne törődj vele, ő velünk van – felelte a másik. – Az van velünk, aki 800 Ft-ból tartja el a családját – válaszolta a társa gorombán.” Révész Sándor: *Egyetlen élet. Gimes Miklós története*. Sík Kiadó–1956-os Intézet, Budapest, 1999. 314.

gon pedig a rendszerváltás után kanonizált felfogásnak, miszerint az 1956-os utcai akciók mögött minden korabbit és minden későbbit meghaladó társadalmi elégedetlenség húzódott meg.

Ez az elvárás a totalitarizmus-narratívák korabeli népszerűségében is kereshető, ami miatt az nagy hatással volt számos huszadik század második felében keletkezett forradalommitoszra. A totalitarizmus-narratívák közül az egyik legismertebb Hannah Arendt politikai filozófiájára épül, amelyben a politikai élet legfőbb értéke a politikai szabadság. Ennek majdhogynem szinonimája a kollektív politikai cselekvés, amivel szemben az elmélet szerint a modern államokban a modern zsarnokság, a totális rendszer áll. Arendt *A totalitarizmus gyökerei* című munkája már első, 1951-es megjelenésekor nagy visszhangot kapott és a hidegháborúhoz is kapcsolódó gondolkodás egyik alappillére lett. A terror és a szabadság szembeállítását az 1956-os magyar forradalom kapcsán már Arendt is alkalmazza, mivel a szabadság intézményi megjelenését munkájában a „forradalmi tanácsok” jelentették, a könyv kibővített második kiadásában pedig már a magyarországi 1956-os, „első antitotalitárius” forradalom spontán intézményként ábrázolt tanácsai is.¹³

Amennyiben a városi tereket hatalom által totálisan uralható tereként ábrázoljuk és az ott megjelenő tömegakciókat az ezek elleni lázadásként, akkor a szövegben olyan szituáció keletkezik, ahol a szereplők óhatatlanul összecsapnak. Még akkor is, ha 1956-ban igen szövevényes volt annak a kiismerése, hogy ki kinek az oldalán állt. Az 1956-os tereket ábrázoló naplók, visszaemlékezések vagy más írott források létrejöttükor egyik alapvető funkciójuk volt, hogy a köztereket az emberek politikai akarátának kifejezését elősegítő eszközként ábrázolják. Emiatt nem ritka, hogy az 1956-ra visszaemlékezők kénytelenek magukat egyfajta térben is aktív szereplőként ábrázolni, mivel maga a szituáció ezt várja el tőlük. „Én kollégáimnak a tanszéken fogadást ajánlottam, hogy ez egy tüntetés lesz, és a tüntetés után, közben provokáció biztosan, és ez harc nélkül vagy lövöldözés nélkül nem zajlik le, ez a mai nap, az én érzésem szerint. És hát így is történt. Én magam nem vettem aktívan részt a harcokban” – emlékezett vissza egy emigrált főiskolai tanár 1956. októ-

¹³ Hannah ARENDT: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992. Carl Friedrich és Zbigniew Brzezinski 1956-ban megjelent *Totalitárius diktatúra és autokrácia* című politológiai munkájukban a főbb kritériumai annak, ami alapján egy berendezkedés totalitáriusnak tekinthető: a hivatalossá emelt utópista ideológia, az egypártrendszer, a központi utasításos (terv)gazdaság, a pártirányítás alatt álló tömegkommunikáció, hadsereg és titkosrendőrség. Carl FRIEDRICH–Zbigniew BRZEZINSKI: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Harvard University Press, Cambridge, 1956.

ber 23-ára 1998-ban.¹⁴ Az interjúszituáció során kénytelen volt elbeszélését ahhoz az elváráshoz igazítani, hogy valamit csinált október 23-án, hiszen erről szoktak legtöbbit beszélni az 1956-ra visszaemlékezők. Az 1956. október 23-áról szóló elbeszélésekben szinte elvárászerű, hogy olyan fordulatokat használjanak, mint „robbanásig feszült helyzet” vagy „forradalmi cselekvés lehetősége”. Emiatt is számíthat meglepőnek, hogy a nap egyik fontos szereplője október 23-át egész hétköznapi módon töltötte: Nagy Imre délelőtt unokáira vigyázott, majd nem sokkal azelelőtt ébredhetett fel ebéd utáni alvásából, hogy a Bem tértől elinduló tömeg őt akarta hallani.¹⁵

Másik, 1956-ra visszaemlékező elbeszélői stratégia lehet, hogy a visszaemlékező úgy ábrázolja magát, mint aki mindenütt ott volt, mindent látott, ezért is avatott közvetítője a történéseknek. Ezzel kielégíti azt a hétköznapi igényt is, hogy a „történelmi események” résztvevői hitelesebben tolmácsolják a múltat, mint az interpretációkat alkalmazó történészek. „Azon felül szervezetnek tagja nem voltam, de mindenütt – nem mindenütt, de sok helyen – ott voltam. Tehát a Móricz Zsigmond körtemi barikádok építkezésénél, a parlamenti vérengzésnél...”¹⁶ Ez az elbeszélési séma azonban nem pusztán a mindenütt való jelenlét ábrázolását követi, hanem reflektál arra a térhasználati módra is, ahogy a városlakók a várost látványosságok és élmények tárházaként fogják fel.

Kószáló forradalmárok és városi látványosságok

Szigetvári István ipari tanuló, később a Tűzoltó utcai fegyveres csoport tagja, elbeszélése szerint hazafelé tartott az iskolából, amikor az október 23-i felvonulással találkozott: „Mentünk hazafelé a villamoson, amikor a Körúton nagy tömeggel találkoztunk szembe, a Rákóczi út és a Nyugati közötti részen. Nem volt kiabálás, üvöltözés, csendben ment a felvonulás. A villamosról láttuk, hogy transzparenszeket visznek, de senki sem éljenezte a pártot. Nem is igen értettem, mert nem volt semmilyen ünnep, ami a felvonulást indokolta tette volna. Hazamentünk a kollégiumba és egész este pingpongoztunk.”¹⁷ E szerint a visszaemléke-

¹⁴ KANYÓ Tamás: *Emigráció és identitás*. L'Harmattan–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2002. 24.

¹⁵ RAINER M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz II. 1953–1958*. 1956-os Intézet, Budapest, 1999. 242.

¹⁶ KANYÓ Tamás: i. m. 27.

¹⁷ SZIGETVÁRI István: „Maga lőtt, mi visszalőttünk, tehát kvítek vagyunk!” In: BINDORFER Györgyi–GYENES Pál (szerk.): *Pesti utca 1956*. Századvég Kiadó–1956-os Intézet, Budapest, 1994. 69.

zés szerint a felvonulás, a korábbi évek tapasztalata alapján, első látásra olyan kollektív akciót jelentett, amely valamilyen hivatalos ünnephez kötődik. Bár a szemlélő furcsállotta, hogy a tüntetés néma, és nincs semmilyen ünnepi alkalom, ami miatt tüntetést kellett volna rendezni, ez mégsem csigázta fel annyira a kíváncsiságát, hogy tanulórsaival leszálljon a villamosról, közelebről megnézzé a menetet és esetleg maga is beálljon a sorba. Sokkal vonzóbb programnak tűnt az esti pingpongozás a barátokkal, mint egy „unalmas” felvonulásban való részvétel. Mivel a felvonulás hivatalos keretek között kezdődött, eleinte nem mindenki számára tartozhatott a fontos látványosságok közé.¹⁸ Látványossá a későbbi történések és maguk a visszaemlékezők emelték.

Kabelács Pál, aki a Mária Valéria telepen lakott, később a Tompa utcai fegyveres csoport tagja lett, 1956. október 23-án délután otthon volt: „Késő délután jöttek a haverjaim és hozták a hírt, hogy bent a városban lövöldöznek. Hagyjatok már, ne hülyéskedjete! De bizony, lőnek. Na, később már hallottam, hogy a mentőautók szirénáznak, de nem gondoltam semmire. A szürkületben úgy tűnt, mintha villámlana a városban. Aztán mondták a haverok, hogy menjünk be. Dehogy megyek, nem akarom agyonlövetni magam. Aztán csak elindultunk.”¹⁹ Ebben az esetben a „balhé” ígérete, a rendkívüli események látványa volt az, amely a haverok hívó szaván kívül indulásra ösztönözhetette a fiatalembert.

A felvonulásnál sokkal vonzóbb látványosságnak tűnt a Sztálin-szobor ledöntése, ahol már sokkal többen ott voltak azok közül, akik később fegyvert ragadtak. Itt már nemcsak a szemlélődés, a felvonulásokon szokásos éljenzés lehetősége adatott meg, hanem a tevékeny részvétel, hiszen a szobormonstrum ledöntésének technikai részleteit egyedül a munkások tudták megoldani: lángvágóval dolgoztak, teherautót vezettek, majd a már ledöntött szobrot mindennapi munkaeszközeikkel transzírozták. A Sztálin-szobornál négy óra tájban még semmi különös látvány nem fogadta az arra járókat, ennek ellenére a visszaemlékezők már „előjeleket” kerestek mindenben. S. Szabó Ferenc visszaemlékezésében különösnek találta, hogy miközben átjött a teljesen üres felvonulási téren, azt látta: a Sztálin-szobor mellett futballozó fiatal emberek azon versenyeztek, hogy ki tudja labdával eltalálni a szobrot.²⁰

¹⁸ Oltványi Imre naplójában például ez szerepel: „Ebéd közben említette Ortutay, hogy a közoktatási miniszter utasítására az egyetemi tanároknak is részt kell venniük azon a »rokonszenvtüntetésen«, amelyet az egyetemi ifjúság rendez ma délután a Petőfi- és a Bem-szobor előtt.” SÜMEGI György (szerk.): *Naplók, interjúk '56-ról*. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2006. 40.

¹⁹ KABELÁCS Pál: „Volt értelme”. In: *Pesti utca*. I. m. 52.

²⁰ TÓTH Benedek: A Sztálin-szobor ledöntése. *Mozgó Világ*, 1995/2. 84–98.

A modern nagyváros színházi látványosságként való ábrázolása igen régóta tárgya a városokról szóló irodalomnak.²¹ A nagyváros forgatagában a város látvánnyá válik és a térészlelés hagyományos megközelítései szerint a szem elveszíti a látás képességét, amit Walter Benjamin nemlátó nézésnek nevez. A szem eszerint már csak a látványra tapad rá, a fontosnak tartott tárgyak vagy a tömeg látványára, emiatt számos városi tér funkciója pusztán az ingerekben gazdag élmény kínálata.²² Az 1956-hoz kapcsolódó elbeszélésekben a visszaemlékezők (a naplóiírók stb.) a történeteket számos helyen film- vagy színházszerű jelenetekhez hasonlóan mesélik el. Ennek egyik alapvető eszköze, hogy a történet elbeszélése során fontos szerepet tulajdonítanak annak, hogy a történetek helyszíneit látványosságként ábrázolják. Erre példa az az elbeszélésmód, amikor a visszaemlékező minden egyes helyszín említésekor megindokolja és körülírja, miért is fontos, hogy ő ott volt: „Akkor már tele volt a Rákóczi út, tele volt az egész Körút, és mire visszaértem a Peterdy utcába, ahol akkor laktunk, addigra már azt kiabálták az emberek, hogy gyerünk a Sztálin-szoborhoz, az pedig ott volt, nem messze tőlünk. Hazarohantam és mondtam anyáméknak, hogy nagy tüntetés van, mindenki az utcán van, kiabálják, hogy le a kommunistákkal és szabad, független Magyarországot, meg hogy rengetegen mennek a Sztálin-szobor felé. Akkor apám is eljött velem, és kimentünk a Sztálin-szoborhoz. Akkor már rajta voltak az acélkötelek, és teherautóval próbálták húzogatni, de hát nem jött le. Emlékszem, akkor lángvágókat hoztak, és kezdték a csizmáját vágni. Közben jött egy hír, hogy menjünk a Rádióhoz, mert ott könnyfakasztókkal meg nagynyomású vízzel oszlatják a népet, és nem engedik, hogy a pontokat beolvassák a rádióba. Teherautóval átmentem a Rádióhoz. Akkor még nem voltak lövések, de nem sokkal azután, hogy odaértünk, elkezdődött a lövöldözés. Úgyhogy én már a Rádiónál elkezdtem a vöröskeresztes szolgálatot, mert valamikor tanultam elsősegélynyújtást, mert az kötelező tanfolyam volt a gimnáziumban.”²³

A látványosságok (a Kossuth téri tömeg, a Sztálin-szobor ledöntése, a Rádiónál kitört fegyveres harc) átformálták a visszaemlékezők városi terekhez fűződő viszonyát. Az 1956-os naplók és visszaemlékezések

²¹ Erről bővebben lásd P. MÜLLER Péter: Város és teatralitás. In: N. KOVÁCS Tímea–BÖHM Gábor–MESTER Tibor (szerk.): *Terek és szövegek: újabb perspektívák a városkutatóban*. Kijárat, Budapest, 2005. 117–129.

²² Részletesebben: Christine BUCH-GLUCKSMAN: *Baroque Reason*. Sage, London, 1994; Walter BENJAMIN: A kószáló visszatér. In: Uő: *Angelus novus: Értekezések, kísérletek, bírálatok*. Magyar Helikon – Európa Könyvkiadó, Budapest, 1980.

²³ Sebestyén Mária visszaemlékezése. In: *Pesti utca*. I. m. 139.

visszatérő motívuma a látványosságok felkeresése. A városban kószáló, forradalmat kereső, ezáltal forradalmárrá váló *flaneur* meghatározó része az 1956-os forradalomról szóló elbeszélések városképének. A *flaneur* ebben az esetben is a hivatásos kószálót jelöli, akinek minden idejét – visszaemlékezése szerint – lekötik a városban tett séták, majd hogyanem ezek tartják életben. A forradalom ezen dokumentátor típusa fejben és írásban feljegyzéseket készít minden apró részletről, helyenként bohém módon kétes helyzetekbe keveredik, sokféle nézőpontból igyekszik megragadni a látványosságokat. Az 1956-os forradalmi narratívák kószáló megteremtői ezáltal független szemlélőként, a szabadság szimbólumai-ként is megjeleníthetik magukat.

„Kitörölhetetlenül él emlékezetemben az eufóriás lelkesedés, aztán az elkeseredett düh, s végül a szomorú kijózanodás. Hol ott izgultam az MTI-ben, [...] hol meg az utcán csatangoltam, ócska viharkabátban és még ócskább biciklimen.” „A megörökítés vágya természetesen nem hagyott nyugton, s készítettem egy sorozat elég nagyméretű linómetszetet a forradalomról.”²⁴

A forradalmat megörökítő, mindent bejárni kívánó *flaneur* mellett megjelenik az elbeszélésekben a látványosságok városnézéshez hasonlító számbavétele is: „Az alatt az idő alatt jártuk a várost. [...] a Duna-parton sétáltunk, néztük a romos várost, a belvárosban nézelődtünk. A Zserbóban, kint a teraszon ültünk és nagyon finom csokoládétortát ettünk. Szomorú városnézés volt ez...”²⁵

Az 1956-os gyermeknaplókból és az akkor gyerekek visszaemlékezéseiben szinte elsődleges fontosságúak a látványosságok felkeresésének leírása. A forradalom alatti és utáni város úgy tárul fel a kószáló gyermekek naplóiban, mint egy vásári látványosság, mint az élmények tárháza. Külön áhítatos túságokat tesznek a harcok során keletkezett romok megtekintésére, a forradalom nyomainak felkeresésére, spontán vagy tervszerű módon: „Reggel még ágyban voltam és a »TWIST OLIVÉR«-t olvastam, mikor átjött Jancsi. Felkeltem, és Jancsi azt mondta, hogy ma is tegyünk egy sétát. Én beleegyeztem. Mindjárt meg is terveztük a sétát az én térképemen [...] az Üllői útig beszélgetés közepette a körúton mentünk. Láttuk, hogy a Nap utca sarkán a ház ledőlt. A Corvin köz is így néz ki. (rajz.) A Körút 81. sz. ház a földig leomlott (rajz). A Kilián lakatnyával szemben lévő ház fele összedőlt. (rajz.) A laktanya a sok ostrom-

²⁴ Részlet Veress Pál 1998–1999-es önéletrajzából. In: SÜMEGI György: i. m. 113.

²⁵ Nádasdy Lászlóné 2005. december 15-i visszaemlékezése 1956. október 29.–november 4. közötti időszakra. Uo. 123–124.

tól így néz ki. (rajz) Az Örökimádó templom tornya ledült. (rajz) [...] A Práter utca sarkán jól megnéztem a körút és az Üllői út kereszteződésénél lévő házat, hogy le tudjam rajzolni” – írta egy iskolásfiú, Csics Gyula, *Magyar forradalom 1956* címet viselő, naplóformát követő szövegében.²⁶ Amit nem volt ideje lerajzolni, annak helyet hagyott ki a naplóban. Folyamatosan dokumentált mindent, amit látott, sajátos városképet rajzolva a látványosságokról. Saját bevallása szerint a naplóírást 1956. október 24-én határozta el: „Egy iskolai füzetben kezdtem el, majd néhány héttel később átmásoltam, mert az elsőt kivitelében nagyon jelentéktelennek ítéltam az eseményekhez képest. [...] azért fogtam hozzá, mert megtudtam, hogy gyerekkori játszótársam, a nálam egy évvel idősebb Kovács Jancsi naplót kezdett írni. Ekkoriban mindent közösen csináltunk, mindent megbeszéltünk, közösen terveztük és tettük meg »városmegismerő« sétáinkat. Úgy éreztem, hogy most olyan nagy dolgok történnek, amilyenek talán soha többé az életemben, és ezt meg kell örökíteni.”²⁷ Eszerint a fiú naplóban megjelenő városi térhasználatát elsősorban a megörökítés feladata határozta meg. A szövegben reprezentált várost a forradalom rejtélyes és látványos világgá avatja, amelyben élményekre éhesen közlekedik a megörökítés feladatát felvállaló elbeszélő.

A szöveg a valósághatást és a dokumentarista kliséknek leginkább megfelelő napló műfaját követi. Egyik fontos funkciója, hogy úgy tegyen, mintha egy autentikus beszélő – egy érintetlen gyermeki szem – a maga teljességében és naivításában ábrázolná a várost, 1956-ot és azt, amit abból látott. A szöveg hasonmás kiadásakor – mintegy megerősítendő a valósághatást – a borítón egy térképrészlet és egy pecsétszerű felirat: „Egy tizenkét éves fiú 1956-os naplója” szerepel. Ezzel a szöveg az 1956-os tanúságtételként kezelt szövegek közzétételének tradíciójába kapcsolódik.²⁸

A másik, nemrégiben hasonmás kiadást megélt korabeli „gyermeknapló” borítója, formája és szövegének tagolása hasonló formákat követ.²⁹ A gyermeki rácsodálkozás azonban nem pusztán a gyermeki mi-

²⁶ Csics Gyula: *Magyar forradalom 1956. Napló. Egy tizenkét éves fiú 1956-os naplója*. 1956-os Intézet, Budapest, 2006. 85–91. Hasonló, háborús látványosságokat megtekintő sétát ír le: 108–110.

²⁷ Kései utószó egy gyerekkori naplóhoz. Uo. 218–219.

²⁸ Philippe Lejeune szerint „a napló már kezdettől fogva saját újraolvasásának eltervezése. Csics Gyula szövege sem más, hiszen a szerző a megörökítésre törekedett és már megírásakor egy másik füzetbe átirta a szöveget. Philippe LEJEUNE: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásából*. Z. VARGA Zoltán (szerk.). L'Harmattan, Budapest, 2003. 215.

²⁹ Sz.n.: *A magyar forradalom. 1956. Napló*. Kieselbach Galéria, Budapest, 2006. A szöveg rajzai, a látványosságkereső séták (142–149. számozású lap) hasonló áhítattal keresik a forradalom nyomait, mint Csics Gyula szövegében.

voltból, hanem a gyermeki rácsodálkozás pózából is fakadhat egy napló esetében. A kószáló forradalmárt ezekben a szövegekben éppen a megörökítés vágya, az élmények keresése és elbeszélése emeli hőssé.

A monumentális forradalomelbeszélések (1789, 1848) hagyománya és a modern nagyváros találkozása olyan városi imázst teremtett 1956-ban, amely évtizedekre megszabta, milyen terekben játszódó történeteket lehet elbeszélni a forradalomról, legyen szó az erőszak és a városi terek képi vagy írásos narratíváiról. A megörökítés olyan fontos gesztusként jelenik meg az 1956-ról szóló forrásokban, hogy már-már az adja a forradalmi tettek hajtóerejét. Persze ez csak a látszat, hiszen maguknak a forrásoknak a megszületéséhez szükséges a megörökítő gesztus. Veress Pál írta feleségének 1956. október 25-én éjjel: „Az egész forradalomtól elment a kedvem, mit ér, ha az ember nem tudja elmondani, ami felgyűlik benne egész nap.”³⁰ A kószáló forradalmár tevékenysége akkor érik be, mikor elmesélheti, mit látott: így a történetmondás, a részletező elbeszélés ugyanolyan fontos gesztus a forradalom narrációjának megteremtésekor, mint az eseményekké avanzsált történetek helyszíneit érintő kószálás.

Az új, „'56-os identitás” megteremtésének elengedhetetlen feltétele volt az 1956-os nagyvárosi terekben zajló látványosságok áhítatos, lelkes, ugyanakkor nagyvárosi aurához illeszkedő befogadása és megörökítése. Ennek is köszönhető, hogy az 1956-os nagy elbeszélések többsége Budapesthez és a vidéki nagyvárosokhoz kapcsolódik.³¹ Ennek az identitásnak a megteremtésében nem pusztán a forradalmi élménybeszámoló szövegek megszületésének aktusai, hanem az áhítatos utcai fényképezések is meghatározó szereppel bírtak.

A forradalom képi elbeszélései és a valósághatás

A „valósághatás”-keltés első számú eszköze – Roland Barthes szerint – a fénykép.³² Ha egy történeusről fényképet készít, a fotós egyúttal eseményné is emeli. (A naplóformát követő, a megörökítést célul kitűző szövegek gyermekrajzai is hasonló funkciókat töltek be, mint az amatőr és professzionális fotósok fényképei.) A fénykép megalkotott világ,

³⁰ SÜMEGI György: i. m. 115.

³¹ A fentiekből is fakadó, „vidéki forradalom” történeti hiátusát pótló munka: SZAKOLCZAI Attila–Á. VARGA László (szerk.): *A vidék forradalma. 1956.* I–II. 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2003, 2006.

³² Roland BARTHES: A történelem diskurzusa. In: KISANTAL Tamás (szerk.): *Tudomány és művészetek között. A modern történelemelmélet problémái.* L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2003. 97.

szélsőséges érzelmi hatások keltésére alkalmas eszköz, amivel – ’56 kapcsán – a forradalmi város imázsát is erősítették. A fénykép készítése egyúttal identitásteremtő rítusként is értelmezhető, és nem pusztán a fénykép nézői, hanem készítői szemszögéből is. Ám hiába készült megdöbbentően sok 1956-os fénykép, azokat forrásként a történészek legfeljebb dokumentációs céllal használták. Holott a fényképészek nézőpontjai, vagy éppen az ábrázolt városi terek és emberek megjelenési formái, a fényképek által elbeszélte történetek önálló területei is lehetnek az 1956 reprezentációját elemző kutatásoknak.³³

2006-ban a New York-i Time Square-en a helyi Magyar Kulturális Intézet egy nagyméretű fotót helyezett ki, rajta egy tankkal, egy aggódomva a távolba tekintő fiatalemberrel és egy felirattal: „Magyarország 1956. A forradalmunk nem film volt.” A képen szereplő férfi nem emlékezett rá, mikor készült a fotó: „Tizenkilenc éves voltam, már az október 23-i első tüntetésre is elmentem, később is sokat nézelődtem, de a harcokban nem vettem részt. Az biztos, hogy valamiért aggódhattam, talán lövéseket hallottam a felvétel pillanatában.”³⁴ A fénykép elkészülése önmagában nem avatta a forradalom hőisévé a nézelődő fiút, aki a tévéstábok szemében elsőrangú 1956-os visszaemlékezővé vált – ám ehhez a valósághatást keltő fényképet fel kellett nagyítani és egy igen forgalmas helyen kellett elhelyezni. A kószáló forradalmárokat ábrázoló fotók ugyanis csak befogadók révén teremthették meg azt a képi elbeszélésmódot, ami 1956-ot jellemzi.

„Amikor az első fényképezőgépet kézbe vettem, megszállt az ihlet, s attól kezdve a magam részére fényképeztem minden érdekes eseményt vagy személyt. De csak a magam részére. Ezt is úgy éreztem, hogy meg kell örökíteni. A háborút megéltem, a végét már a fronton, utcai harcokban. Ez is valahogy/valahol egy kapcsolódási pont volt” – emlékezett vissza Kinczler Gyula, aki amatőr fotósként 139 fényképet készített a forradalom napjaiban.³⁵ Ez arra mutat, hogy a háborús fényképezés konvenciója az 1956-os városfényképészet meghatározó sajátja. A nagy-

³³ Üdítő kivétel ezen a téren Balázs Eszter kutatása, amely egy 1956-ban készült fénykép történetének eredet nyomába. BALÁZS Eszter: Sponga Julianna, az „ismeretlen ismerős”: egy világot járt ’56-os fénykép női szereplőjének sorsa. In: PALASIK Mária–SIPOS Balázs (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A nő szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 220–229. Az első kezdeményezés a kérdés vizsgálatára az *’56-os fotók magán- és közgyűjteményekben* címmel Miskolcon 2006. március 23–24-én rendezett konferencia.

³⁴ HORVÁTH Gábor: Egy arc a plakátról. Német felesége ismerte fel a forradalmárt. *Népszabadság*, 2006. szeptember 29.

³⁵ SÜMEGI György: i. m. 151.

város 1956-os imázsa a fényképek által elmesélt történetekben csatákból, romokból, fegyveresek összecsapásából áll össze.

Kinczler Gyula egy zsebben elférő Zorkij fényképezőgépet használt, ami a háborús fotózást forradalmasító Leica fényképezőgép másolata volt.³⁶ Ez a fényképezőgép lehetővé tette, hogy a fotós képsorozatokban meséljen el egy történetet, ne pedig egyetlen képbe sűrítse az általa fontosnak tartott eseményt. A képek így a hosszú beállítást igénylő képeknél kevésbé lettek élesek. A szemcsésebb képek azonban egy újfajta imázst teremtettek a háborúról: ez a fajta fotórealizmus azt az érzetet erősítette a nézőben, hogy a képek szokatlan körülmények között készültek, kevésbé beállítottak, vagyis inkább keltik a valóság hatását. Ezt a fajta fényképezési technikát és fényképezőgépet híressé a magyar származású Robert Capa spanyol polgárháborúról készült képei tették. Ezeken a városi harcokat is ábrázoló, drámai elbeszélést követő képeken többnyire civilek rohannak fedezéket keresni és katonák állnak a front első sorában.³⁷

Ezt az idealizált narrációt igyekeztek követni az '56-os forradalom megörökítői is, azonban a megörökítés gesztusa nem mindig váltotta ki belőlük a haditudósítói szerepet: „Megmondom őszintén és szőgyenkezve, hogy nem mentem oda fotózni, ahol lövöldöztek. Igazán nem volt olyan fotós, aki a harcokat fotografálta volna” – mesélte Almásy László, aki Leicával készített 48 felvételt a forradalom idején.³⁸ A városban fényképezőgéppel kószálók elsősorban a forradalom általuk jellegzetesnek ítélt és látványos, érzelmekre ható történéseit örökítették meg. A korábban készült, főként a város tereit és épületeit fényképező, ezért néptelennek ható nagyvárosi tér ezeken a képeken tömeggel és harcolókkal telik meg. A kép fókuszában nem az épületek vagy utcák, hanem az erőszak, a menekülő vagy fegyveres emberek és a romok állnak.

Vajon állandóan népes és lőporszagú utcákra bukkantunk volna 1956 őszén Budapesten, vagy pusztán a fotók által megkonstruált város tűnik túlzásúfolttnak és erőszakosnak? A fényképészek azt mondják: általában oda mentek, ahol nagy tömeg volt, mert valami történt, mert valami látványosságra voltak kíváncsiak az emberek. „Akkor óriási csoportosulások itt-ott, röplapokat is terjesztettek imitt-amott. Érdeklődtem, hogy hol s mi történt, így hallomásból ismert, a mások által említett eseményeket igyekeztem aztán fényképezni.”³⁹ Az 1956-ban ké-

³⁶ Uo. 152.

³⁷ JOHN TAYLOR: *War Photography. Realism in the British Press*. Routledge, London – New York, 1991.

³⁸ SÜMEGI György: i. m. 155.

³⁹ Uo. 150.

szült fényképek tehát elsődleges funkciója a forradalom áhítatos megörökítése volt. A fotósok emiatt olyan forradalmi kliséket használtak fényképeik elkészítése során, amelyek más korábbi háborús vagy éppen forradalmakról szóló – nem ritkán képzőművészeti – ábrázolásokból már ismertek voltak. Így számos egyszerű járókelő – nézelődő, kószáló – kerülhetett a megkomponált képekre a forradalmár szerepében.

A flaneurmagatartás hősiessé emelése különféle retorikai eszközökkel szinte bármelyik narratívában lehetséges. A magukat a forradalom során értelmiségi szerepkörbe helyező visszaemlékezők nem ritkán éppen a szónoki bátorság köré szerkesztették emlékeiket. „Első meghökkenésünk: a kihalt híd volt. Tömérdek ember nyüzsgött a budai és pesti hídfőnél is, de senki nem mert az egyik partról átmenni a másikra, mivel a HÉV végállomásánál négy szovjet tank állt egymás mögött, a hídra szegezett gépfegyvercsövekkel és ágyúcsövekkel. [...] Rám nézett Miklós⁴⁰ és azt mondta: nekünk át kell jutnunk Pestre, és a megdöbbenő szemek sorfala között megindult előre. Ritkán féltem annyira, mint ebben a páratlanul megperzselt pillanatban. [...] Ketten a kihalt hídon, harmincnyolc méterre a szovjet tankoktól! Minden pillanatban azt vártam, hogy belénk eresztenek egy sorozatot. Semmi. Halálos csend, mint a filmekben. [...] Krassó a tankokkal szemben megállt, és a vezértank tornyában álló szovjet tisztnek elkezdett oroszul szónokolni... [...] A pesti hídfőnél ácsorgó tömeg vastapssal fogadott minket” – emlékezett vissza Csoóri Sándor október 24-ére.⁴¹ A jelenet kísértetiesen emlékeztet a szinte minden forradalom tablóképei között megtalálható „erő” és „értelem” összecsapását szimbolizáló képekre.

Ugyanezt a „bátorságot” és „hősiességet” ábrázoló képet a retorikai eszközöket más helyeken gazdagon használó Krassó Miklós úgy meséli el, hogy a rózsadombi lakásáról lejöttek és a Margit hídnál oroszokkal találták magukat szembe: „Beszélgettem az orosz katonákkal. Lényegében az oroszok azt mondták, hogy ők nem harcolnak [...] Elbeszélgettünk a katonákkal, hogy miért vannak itt egyáltalán.”⁴² Az első visszaemlékezésben az értelmiségi hősként „szónokol”, így képviseli az emberi értelmet az erőszakot jelképező tankokkal szemben, a másodikban viszont „beszélget”, vitatkozik és tájékoztat. A két szereplő úgy ábrázolta magát, mint aki aktívan be akart kapcsolódni abba, ami történik – miközben egyáltalán nem biztos, hogy tudhatták: mi történik és történik-e

⁴⁰ Krassó Miklós.

⁴¹ Idézi STANDEISKY Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 40.

⁴² Uo.

valami. Az elbeszélést ezért egy olyan gesztus – a hídon való átkelés – köré szervezik, ami „tettként” is értelmezhető.

A két, a vita köre szerveződő leírás erősen expresszív színészi játékot sugall, és a térhasználat is hangsúlyosan színpadias. Csoóri filmszerű ábrázolásának plánjait a félközei felvételek uralják, ami a látványosságok ábrázolásának regényes, árnyaltabb eszköze. A filmszerű élményt ebben az esetben sem pusztán a montázszerű leírás, hanem az adja, hogy a történet nézőpontja olyan teret hoz létre, amelybe beleláthatunk, de be nem léphetünk.⁴³ A forradalom ábrázolása ezáltal válik nagyközönség számára is könnyen fogyasztható „filmmé”, mivel alkalmazkodik azokhoz a klisékhez, amelyekkel az emberek a forradalmakat elképzelik.

A fegyveres harcok miatt a látványosságok sajtófogyasztásra is alkalmas termékké váltak. A Tűzoltó utcai csoport központja, akárcsak a Corvin mozi, helyi látványosságként is funkcionált. 1956. október 31-e környékére Angyal István így emlékezett vissza: „Hazamentünk a Tűzoltó utcába. Közben már nagy győzelmi hangulat volt a Corvin mozinál, filmeztek, külföldi újságírók tömege szaladgált fényképezőgépekkel, jegyzetöbökkel... A Tűzoltó utca olyan volt, mint egy kisebbfajta tanácsház. Pártok képviselői, vidéki városokból fiatalok, újságírók, filmesek zajongtak mindenfelé. A pártok szolgálataikat ajánlották fel, s védelmünket kérték, mások alapították, és programtervezetüket hozták elfogadásra.”⁴⁴ A magyar lapok a forradalom napjaiban a Corvin köziek felhívását közölték, a Tűzoltó utcáról és a Tompa utcáról egy-egy cikket jelentettek meg. Ennél azonban sokkal nagyobb hatása volt a forradalom imázsára azoknak a fényképes és filmes tudósításoknak, amelyek a nyugat-európai és amerikai képes magazinoknak és tévéadóknak készültek.

Külvárosi vadak: történetek a káoszról és a barikádokról

„Már az Orczy térnél is felbolydult volt a város, amikor kiderült, hogy a villamos nem megy tovább. A hétköznapi ember életében nagy dolog, hogy a villamos nem megy tovább. A Rákóczi téren a tömeg elhagyott ávos teherautót himbál, gumiját kiszúrja. Nem engednek be a Rádióhoz, a Gutenberg térnél ávosok állják el az utat. Az út kövezetére lóttak, nem a levegőbe, az út kövére! A tömeg pillanat alatt laposkúszásban, az állat páni fé-

⁴³ Erről bővebben: Arthur C. DANTO: *Mozgó képek*. <http://emc.elte.hu/~metropolis/9703/DANI.html>; Arthur DANTO: Moving Pictures. *Quarterly Review of Film Studies* 4, 1979/1. 1–21.

⁴⁴ ANGYAL István: *Saját kezű vallomása*. A szöveget gondozta: EÖRSI László. Pesti Szalon, Budapest, é. n. 49–50.

lelmével keres menedéket a lövések elől, amelyek ugyan nem célzottak, de pattognak összevissza” – emlékezett vissza október 23-ára Dénes János, aki később a kőbányai Gyógyszerárugyár Munkástanácsának elnöke lett.⁴⁵

Az 1956. október 23-ára történő visszaemlékezések egyik visszatérő motívuma, hogy nem megy tovább a villamos. A megálló villamos képe a budapestiek életében a káosz metaforáinak kiindulópontja is lehet.⁴⁶ A rendet sugárzó nagyváros az október 23-ai tüntetés során – az ábrázolások által sugallt imázs szerint – egy délután alatt kaotikussá, dzsungelszerűvé vált. A város életét ábrázoló forradalmi beszámolók fókuszába során a nagyvárosi tömeg került. Budapest az 1956-ról szóló ábrázolásokban zsúfolt, eseményekkel teli nagyváros, amelyet helyenként a káosz ural. „A tanárnő azt mondta, hogy a közép- és főiskolai tanulók hatalmas tüntetést rendeznek a Bem szobornál, de kérte, hogy mi ne menjünk a tömeggel, mert a Szabad Nép előtt máris óriási zűrzavar van” – olvasható az egyik gyereknaplóban.⁴⁷

A belvárost áradatként előznlő vadak – 1956-ban a külvárosi szegények – régi toposza a nagyvárosi utcai harcok ábrázolásának. A 19. századi Párizs óta fizikai, egyúttal szimbolikus eszköze a kül- és belváros kettéválasztásának a barikád, amely a nagyvárosi tereket ostromlókra (hadsereg) és ostromlottakra (külváros népe) osztja.⁴⁸

Az október 23-ai felvonulás számos visszaemlékező ábrázolása szerint akkor vált kaotikussá, amikor a fegyelmezett sorokban vonuló egyetemisták a Nyugati pályaudvarnál összetalálkoztak a Lehel út felől özönlő újpesti munkásokkal (illetve más kerületekben más külváros felől érkező munkásokkal).⁴⁹ A csoportok és a fegyveres harcok gócpontjai

⁴⁵ KOZÁK Gyula–MOLNÁR Adrienne (szerk.): „Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!” *Válogatás 1956-os munkástanács vezetőik visszaemlékezéseiből.* Századvég Kiadó–1956-os Intézet, Budapest, 1993. 91.

⁴⁶ E metaforikus megjelenésre irodalmi példa: „... a következő pillanatban már üvöltözni kezdett a tömeg, az égre kiáltott, kitért karral, s vak tájékozatlanságában kapualjakra menekült vagy kirohant az utcára, s egy általános mozgósítás, egy világforradalom, egy sohasem elképzelt munkaszünetetés zűrzavara uralkodott mindenütt. A villamosok megálltak. Lovasrendőrök vágattak elő peckesen, kivont karddal, de csakhamar ők is besodródtak a rémüldöző csöcselékbe, s elhányták kardjukat. Tűzoltók és katonák gépkocsijai süvöltöttek vészes túlkölésessel, immár merőben céltalanul, mert maguk se tudták, hogy mit kell oltaniok és oltalmazniok, s kik ellen kell harcolniok.” KOSZTOLÁNYI Dezső: *Világ vége.* In: Uő: *Esti Kornél kalandjai.* Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

⁴⁷ Sz.n.: *Magyar forradalom. 1956. Napló.* I. m. 4.

⁴⁸ GYÁNI Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940.* Új Mandátum, Budapest, 1998. 98.

⁴⁹ Lásd például Rónay László visszaemlékezését: RÓNAY László: 1956 október–november. Emlékek, naplók, művek. *Vigilia*, 1996/10. 748–761. Vagy Nagy Elek visszaemlékezése. In: KOZÁK Gyula–MOLNÁR Adrienne (szerk.): i. m. 17.

jól érzékelhető vonalat húztak Budapest belvárosa és külvárosa között. A legtöbb felkelő csoport és fegyveres összeütközés a VII–VIII–IX. kerület Körúton kívül eső részén volt. Budán a legnagyobb „barikádok” a Széna téren és a Móricz Zsigmond körtéren voltak. Észak-Pesten Angyalföldön és Újpesten is működtek fegyveres csoportok. A vidéki városok közül a legtöbb fegyveres csoport a bányászvárosokban és az ipari városokban volt, továbbá a „békétlenségi hagyományokkal” rendelkező Viharsarokban.⁵⁰ A fegyveres csoportok központjai elsősorban olyan helyeken jöttek létre, ahol a környéken ipari munkások laktak, másrészt többnyire a belváros határán.

A fegyveres (felkelő) csoportok központjai a városon belül „barikádokat” képeztek, amelyek mellett számos, korábban pusztán csak közterületi funkcióval rendelkező terület – az ábrázolások szerint – közösségileg birtokolt „szabadtéri szobává” alakult át. (Hasonlóan a 19. században lezajlott nagy munkásmegmozdulásokhoz.)⁵¹ Több visszaemlékező szerint az október 23-ai tüntetés alatt vagy a Sztálin-szobor ledöntésénél „mindenki barátja volt egymásnak” a téren.⁵² A fegyveres csoportok központjai és környékük ebben a narrációban a társadalmi szolidaritás megnyilvánulásának elsődleges helyszínévé váltak.

A fegyveres csoportok számos olyan középületet tettek a „magánélet” színterévé, amelyek korábban semleges, hideg köztérnek, vagy éppen a hatalom szimbolikus központjának számítottak. A Corvin mozi, a modern nagyváros közösségi szórakozásának egyik legnagyobb fedett köztere 1956-ban a közösségi érzés egyik szimbólumává és az egyik legnagyobb fegyveres felkelő csoport központjává vált. A Corvin közben az emberek úgy rendezkedtek be, mintha „otthon” lennének. A környék lakói „családtagként” bántak a csoport tagjaival, rendszeresen ellátták őket ételmiszerrel. A moziban aludtak, bent és a mozi előtt ételt osztottak, a szomszédos Práter utcai iskolát szintén közösségi „szállássá” rendezték be.⁵³ A Corvin közben „két 13–14 éves lány és egy öreg néni zsíros kenyeret osztogatott a harcosoknak egy ruháskosárból. Mi is kaptunk egy-egy jó karéj zsíroskenyeret zöldpaprikával [...] Az ennielő mellé egy kis biztatást is kaptunk az öreg nénitől, aki elmondta, hogy két unoká-

⁵⁰ HEGEDŰS B. András (szerk.): *1956 Kézikönyve. I.* 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 420–427. Térképek.

⁵¹ „A barikád által elsáncolt városi tér új vonásokkal gazdagodik: semleges, elidegenedett köztérből egyszeriben közösségileg birtokolt »szabadtéri szobává« alakul át, amely egészen más funkciókat tölt be, mint annak előtte.” GYÁNI GÁBOR: *Az utca és a szoba*. I. m. 98.

⁵² RÁCZ SÁNDOR visszaemlékezése. In: KOZÁK Gyula–MOLNÁR Adrienne (szerk.): I. m. 150.

⁵³ PONGRÁTZ Gergely: *Corvin köz – 1956*. K. n., Chicago, 1982. 57–60.

jával ők is tenni akarnak valamit a forradalomért.”⁵⁴ Egy másik elbeszélés szerint „rettentő hideg, kegyetlenül esős, rossz idők” miatt megszánták a hősnek tartott felkelőket, és behívták őket egy-egy teára, levesre.⁵⁵

A közösségi identitás megteremtésének egyik fontos eszköze a szolidaritás hangsúlyozása. Emiatt a fegyveres csoportok tagjai előszeretettel helyezik elbeszéléseik központjába a szolidaritásról szóló történeteket. „Süvítettek a golyók sokszor, és egymásra néztünk, és azt mondtuk, hogy ez a bolond golyó már megint nem talált el. Mindig akadt valaki, aki lelket öntött a másikba és bátorította. Mert bizony sokszor volt az, hogy fehér arccal néztünk egymás szemébe, ami azt jelentette – bár senki sem merete mondani –, hogy ez az utolsó búcsú egymástól” – emlékezett vissza Nagyidai József, aki a Corvin közben harcolt.⁵⁶

A fegyveres csoportok tagjainak többsége munkásszarmazású fiatal volt, aki közvetlenül a csoportok létrejötte előtt az iparban dolgozott. Például a Tűzoltó utcai csoport 80%-a a Tűzoltó utca környékén lakott, és Eörsi László hozzávetőlegesen 20%-ra teszi a környező kerületek lakóinak arányát.⁵⁷ A lakóhely közösségteremtő ereje tehát ebben az esetben döntőnek bizonyult. Sőt, a forradalmi beszámolók beszédmódjában a „belyárosiak” és a „munkáskerületiek” térhasználati szokásaiban meglévő különbségek 1956-ban nemcsak a tüntetés, a Sztálin-szobor ledöntése, vagy a fegyveres harcokban való részvétel során mutatkoztak meg.

A munkáskerületeket a mindenkori hatalom a modern városok története során mindig is kevésbé tudta ellenőrzés alatt tartani, ezért jó búvóhelyek voltak. Bázisul szolgálhattak a város más pontjai számára a szervezéshez, főleg a fegyveres harcok során. 1956. november 4-e után az ellenállás fő bázisának igen sokan a gyárakban működő munkástanácsokat tekintették. A Budapesti Rendőrfőkapitányság Közrendvédelmi osztálya három területre osztotta a budapesti üzemeket (Váci útra, Budára, Kőbányára). 1956. november 19-étől rendszeres megfigyeléseket végeztek a legjelentősebb nehézipari üzemekben, ahol a munkástanácsok a legerősebbek voltak.⁵⁸ A megfigyelt területeken, tehát elsősor-

⁵⁴ Uo. 62.

⁵⁵ Szabó Józsefné, Hajnal Klára, Bárány János menyasszonya visszaemlékezése. EÖRSI László: *Ferencváros, 1956. A kerület fegyveres csoportjai*. 1956-os Intézet, Budapest, 1997. 219.

⁵⁶ NAGYIDAI József: „Nekem a Corvinban maradt az egész életem.” In: *Pesti utca*. I. m. 115.

⁵⁷ EÖRSI László: i. m.

⁵⁸ Váci úti terület: Egyesült Izzó, Láng Gépgyár, Magyar Acélárugyár, G. Dej Hajógyár, Óbudai Hajógyár, Ikarusz; budai: Ganz Villamossági, MOM, Gamma, BHG, Kábel- és Műanyaggyár, EMAG, Szállítóberendezések Gyára, Mechanikai Mészmszerek Gyára; kőbányai terület: MÁVAG, Ganz Vagon, Ganz Kapcsolók,

ban a munkások lakta külvárosokban (XI. kerület, XIII–IV. kerület, Kőbánya, Csepel, Mátyásföld) jöttek létre és fejtettek ki számottevő tevékenységet a kerületi munkástanácsok.

A gócpontok rendőri meghatározása jól érzékelteti azokat a rendészeti elképzeléseket, amelyek a munkásság térhasználati szokásairól éltek. Az újpesti Egyesült Izzót, a XI. kerületi Beloiannisz Híradástechnikai Gyárat, valamint a kőbányai MÁVAG-ot és Ganz gyárat tekintették a munkáskerületek informális központjainak. A Csepel Vas- és Fémművek Központi Munkástanácsa vagy az Ikarusz munkástanácsa a csepeli, illetve a mátyásföldi terület különállását is kifejezte. Úgy tűnik, a nagybudapesti munkásterületek integrációja, a külső munkáskerületek lakóinak térhasználati szokásai a munkástanácsok különállását is befolyásolták. A Budapesttől még sokáig különálló Csepel és Mátyásföld munkástanácsai sokkal önállóbban működtek, mint a Budapesthez viszonylag hamar integrálódó újpesti vagy kőbányai üzemek munkástanácsai (ezen munkástanácsok tagjai nagyobb arányban is képviseltették magukat a Nagybudapesti Központi Munkástanácsban).

1956. november 15-éig a munkástanácsok térbelileg megmaradtak a gyárak falain belül, ezzel is jelezve, hogy hatáskörük pusztán a gyárra terjed ki. A Nagybudapesti Központi Munkástanács november 15-ei létrejöttével a munkástanácsok kiléptek a gyárak falai közül. A gyárakban működő munkástanácsok a gyár környéki lakóhelyek „ellátóközpontjai” is lettek. A Nagybudapesti Központ Munkástanács első székhelye a belvárosi Akácfa utcában volt. A belvárosi székhelyválasztást ugyan a véletlen szülte, mégis szimbolizálja azt, hogy a munkástanácsok összefogására is hivatott Nagybudapesti Központi Munkástanács olyan koordinációs szerepkörbe került, amelyhez politikai célkitűzések is társulhattak. A helyszín a belváros és a munkáslakta kerületek (a VII. kerület külső része, a VIII. kerület) „határán” helyezkedett el, a város legforgalmasabb pontja, a Blaha Lujza tér mellett. A gyárak és a kormányzati épületek innen egyaránt elérhetőek voltak. Amikor a Kádár-kormány a későbbiekben a kormányzati negyedben (a Földművelésügyi Minisztériumban) ajánlott fel helyet a Nagybudapesti Központi Munkástanács számára, akkor ezt Rác Sándor, a szervezet vezetője pont a térválasztás szimbolikus volta miatt utasította hevesen vissza. Ezzel szemben, mikor a Nagybudapesti Központi Munkástanács vezetői elfogadták a szak-

---

Finommechanika, Villamos- és Kábelgyár, Orion, ATRA; ezenkívül a Csepel Vas- és Fémművekben. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára V-141797. Rác Sándor és társai, 5. dosszié. 80–84. Hálózati jelentés összegzése. 1956. november 27.

szervezetek ajánlatát december legelején, és átköltöztek a ledöntött Sztálin-szoborral szemben álló MÉMOSZ-székházba, akkor a szimbolikus térhasználat is befolyásolhatta a helyi munkástanácsok és a Központi Munkástanács kapcsolatát. A hely szelleme kívülről nézve „félhivatalos” szervezetté tette a Központi Munkástanácsot, hiszen az MÉMOSZ-székház a régi hatalmat szimbolizáló épületek egyike volt.⁵⁹

A társadalmi csoportokhoz kötött városi identitás különböző városolvasatokat hoz létre. A mentális térképek elméletének megalkotója, Kevin Lynch szerint az egyes „városolvasatok” nagymértékben függenek attól, hogy a város melyik pontjáról, illetve melyik társadalmi csoport szemszögéből észleljük a várost.⁶⁰ 1956 a hivatalos társadalomkép szerint értelmezhető az értelmiségiek és/vagy a munkások forradalmaként is. Ennek függvényében a közösségi rítusok egyik fontos elemévé vált az 1956-os történetek „munkásolvasatának” megalkotása, ami elsősorban a munkástanácsokról és a fegyveres csoportokról szóló beszámolókból öltött testet. Az 1950-ben Nagy-Budapesthez csatolt ipari elővárosok lakóiról és életformájukról élő sztereotípiák különösen jól hasznosultak a fegyveres bandákról szóló történetek megalkotásakor. Az ipari zónák és a munkások lakta kerületek már korábban is rendőrségi szempontból „fertőzött” területeknek számítottak, azonban 1945 után – a hivatalos diskurzus szerint a munkásállamban – már nem lehetett pusztán azért oda összpontosítani a razziaikat, mert a kerületben sok munkás élt. A forradalmi és a nagyvárosi identitások sajátos ötvözeteként jött létre a korábbi sztereotípiákra és a hősiesség narratívára építve a „pesti srác” alakja. A „pesti srác” a forradalmi narrációt használó elbeszélésekben nem pusztán a belvárosi tereket elárasztó harcoló „vadakat” jelölte, hanem a szolidaritást, a bátorságot és a társadalmi csoporthoz kötött identitás megszemélyesítésének funkcióját is betöltötte.

*

A forradalmi elbeszélésmód virágzása a 19. század óta szorosban kapcsolódott a modernitás normatív szemléletű, a modernitást a tradicionális társadalom feletti győzelemként ábrázoló leírásokhoz. Ez a narráció, a forradalmak történetének megkonstruálása gyökeresen megváltozott a huszadik századi forradalmak elbeszéléseiben. Eszerint azok többnyire

⁵⁹ A székhelyváltás következményeiről és a Nagybudapesti Központi Munkástanács, illetve a gyári munkástanácsok viszonyáról lásd HORVÁTH Sándor: A Központi Munkástanács története. *Első Század. ELTE BTK.* 1998/1. 113–209.

⁶⁰ Kevin LYNCH: *The Image of the City*. MIT Press, Cambridge (Mass.), 1960.

nem válhatták be céljaikat, emiatt az elbeszélések középpontjába a kollektív erőszak ábrázolásai kerültek. A korábban az ugrásszerű fejlődés motorjaként megjelenített forradalmak imázsa is megváltozott: a forradalmi tablók immár nem a fejlődésre, hanem a társadalmi változásokra fókuszáltak. A forradalommitoszokban a cselekvőket egyre kevésbé képviselte a néma tömeg: a forradalom szereplői megszólaltak, a történeti diskurzus statikus alanyaiból saját nézeteiket is képviselő, dinamikusan változó szubjektumokká váltak.⁶¹ Az 1956-os forradalom tanúi és elbeszélői egy olyan közösségi identitás megteremtése során konstruálják meg az elbeszélés tereit, amely elsősorban társadalmi igényből fakad. Ennek függvényében a szolidaritás és bátorság mítoszai éppúgy helyet kapnak az elbeszélésekben, mint a kószálás vagy történetmondás révén forradalmárrá váló szereplők.

Az elbeszélők mozgása végig az elbeszélések középpontjában van, emiatt az ábrázolt terek folyamatosan változnak és a látványosságok tárházaként jelennek meg. Az 1956-os forradalom egyszerre volt az elbeszélésekben az a közösségteremtő mítosz, illetve városi látványosság, amely átformálta a beszámolók szerzőinek városi térhez fűződő viszonyát. A megörökítés módjának társadalmi igénye szakralizálta a megörökítésre méltónak ítélt tereket, emiatt azok ábrázolása a hősiességre épülő haditudósítások nyelvezete szerint történt. A forradalmakat ábrázoló klisékhez történő alkalmazkodás azonban nem pusztán a városi terek montázszerű megjelenítésében, hanem a tömeg mozgásának vadak és civilizáltak toposzait alkalmazó leírásában is tetten érhető.

⁶¹ Piotr SZTOMPKA: Agency and Revolution. *International Sociology*, 1990/2. 129–144.